

МРНТИ 12.21.47

А.О.Тымболова¹, А.С.Мурзинова²

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, профессор

²1-курс PhD докторанты

ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ АТАУЛАРЫНЫҢ ЛИНГОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Ұлттық тілдер басқа жұрттың атауларын өзінің дыбыстық, құрылымдық жүйесінің заңдылықтарына бағындырып қабылдауының басты себебі – олар ұлттық тілге жат дыбыстардан тұрады әрі ол дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі де өзгеше. Ондай сөздерді ұлттық тілде сөйлейтіндер айтып-жаза алмайды. Жалпы бөтен тілдік атаулар шартты таңбаға жатқанымен, оларды сол қалпында пайдалануға болмайтыны сондықтан. Бұдан шығатын қорытынды: тұрмыс-тіршілігімізге еніп, тілімізде аталуға, айтылып-жазылуға тиісті жаңа зат-ұғымдарға дер кезінде қазақша атау берілмей, затпен немесе ұғыммен бірге оның шеттілдік атауы да тілімізге еніп, кең қолданысқа түсіп кетсе, бөгде тілдік атауларға зат пен ұғымға тікелей қатысы жоқ шартты таңба ретінде қарап, тек дыбысталу жағын ғана қазақшалауға тырысу қажет.

Тірек сөздер: лингомәдениеттаным, термин, ұлттық таным, ұлттық ерекшеліктер.

А.О. Тымболова¹, А.С. Мурзинова²

¹Казахский государственный женский педагогический университет, кандидат филологических наук, профессор

²PhD докторант 1-курса

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Аннотация. Основная причина, по которой национальные языки подчиняют себе названия других народов законам своей звуковой, структурной системы, заключается в том, что они состоят из чуждых национальному языку звуков и отличаются сочетанием звуков друг с другом. Такие слова не могут произноситься носителями национального языка. Хотя имена на иностранных языках обычно являются условными знаками, их нельзя использовать в том же виде. Отсюда вывод: если новые предметы-понятия, которые должны быть включены в наш быт, называться, произноситься на нашем языке, не могут быть своевременно названы по-казахски, а вместе с предметом или понятием проникают в наш язык и широко используются его иноязычные названия, следует относиться к чужим языковым наименованиям как к условным обозначениям, не имеющим прямого отношения к предмету и понятию, и стремиться адаптировать на казахский только его фонетическую сторону.

Ключевые слова: лингвокультурология, термин, национальное познание, национальные особенности.

A. O. Tymbolova¹, A. S. Murzinov²

¹Kazakh State Women's Pedagogical University, Candidate of Philological Sciences, Professor

²1st -year doctoral student

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT OF NATIONAL COGNITION

Annotation. The main reason why national languages subordinate the names of other peoples to the laws of their sound, structural system, is that they consist of sounds alien to the national language and differ in the combination of sounds with each other. Such words cannot be pronounced by native speakers of the national language. Although names in foreign languages are usually conditional characters, they cannot be used in the same way. Hence the conclusion: if new objects-concepts that should be included in our everyday life, called, pronounced in our language, can not be called in Kazakh in a timely manner, but together with the object or concept penetrate into our language and its foreign language names are widely used, it is necessary to treat foreign language names as symbols that do not have a direct relationship to the subject and concept, and to adapt only its phonetic side to Kazakh.

Keywords: linguoculturology, term, national cognition, national peculiarities.

Жер беті аймақтарының бір бөлігін ұзақ жылдар бойы мекен еткен адамдардың тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, өмір сүру салтының ортақтығына, ортақ мақсат-мүдделеріне байланысты және сан алуан тарихи жағдайларға орай, өзіндік тілі мен ділі, мінезқұлқы деген сияқты т.б. өзгешеліктері айқындалып, белгілі бір ұлттың қалыптасатыны белгілі. Осы қағидаға сүйенсек, қазақ ұлтын басқалардан өзгешелендіріп тұратын өзіндік этностық белгілері мыңдаған жыл бойы қалыптасқаны даусыз. Ал этностық белгілердің ішінен кез келген ұлтты басқалардан ерекшелейтін басты белгі ұлттық тіл болып саналады.

В.Гумбольдтің өзінің «Тіл және мәдениет философиясы» деген еңбегінде: «Ұлттың өзіне тән іштей данышпан рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл», – деп оның дүниетанымдық қырын ерекше бөліп көрсетеді [1, 111]. Осыған ұқсас ойды М.Арынның «Бес анық» деген тәрбие туралы толғауларынан да кездестіреміз. Ол: «Тіл дегеніміз белгілі бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қойма іспетті. Қойма дегенде ойға оралады, сол жинаған байлықты ұрпақтан-ұрпаққа тіл жеткізіп беріп отырмаса, әр ұрпақ өзінің рухани өмірін жаңадан бастаған болар еді», – дейді [2, 14-15].

Ал қазақтың көркем ой жүйесі мен бейнелі сөздері туралы соңына толымды да мазмұнды еңбек қалдырған ф.ғ.д., профессор Тұрағыл Қоңыров қазақ теңеулерінің ұлттық таным жүйесімен тығыз байланыста екенін көрсете отырып, ол жайында мынандай тұжырымды ой айтады: «Әдебиеттегі образдар жүйесі және сөз бейнелеу тәсілдері – ұлттық характердің ең басты көрсеткіштері. ...Теңеу категориясы – бүкіл бейнелеу, көркемдеу тәсілдері ішіндегі ең басты, ең пәрмендісі. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. ...Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктерінің жиынтығы, дүниетанымның ұлттық өзгешеліктері бас қосқан категориялардың бірі» [3, 4].

Демек, ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана тілдік мәдениетпен тығыз байланыста қарастырылып зерделенетін маңызды мәселе болып табылады. Осы ретте зат, құбылыс, ұғым және олардың атаулары туралы мәселеге арнайы тоқтала кеткеніміз жөн болар. Зат, құбылыс, ұғым және олардың атаулары арасында жалпы байланыс болғаныменен, ешқандай табиғи, тікелей байланыстың жоғы және олардың (атаулардың) зат пен

ұғымға қойылған шартты таңба екені күллі елдердің лексикалогиялық оқулықтарында тәптіштеліп жазылғандықтан, бұны тереңнен қаузап жатудың филологтар үшін түкке қажеті жоқ екенін білсек те, жалпы, оқырмандар үшін бұл мәселе жөнінде аздаған мәлімет бере кетейік.

Зат немесе құбылыс жанды-жансыз, деректі-дерексіз, жалпы-жалқы болсын, олар туралы ұғым бүкіл дүниежүзінің барша жұртына ортақ болып келеді. Тек соларға қойылатын атаулар ғана әр ұлттың тілінде өзінше бейнеленеді. Бір қарағанда, жаратылыстағы сан алуан заттар мен құбылыстардың түрлі сыр-сипаты, мән-мазмұны, қадір-қасиеті туралы таным-түсінік (ұғым) барша ұлтқа ортақ болып келетіндіктен, оларға телінетін атаулар да бірдей болуы керек сияқты. Бірақ бұл – қате түсінік. Өйткені «ұлттық діл айрықша ойлау жүйесін ұсына отырып, ұжымдық сананың тереңдегімен сипатталады. Әлемнің ұлттық-тілдік бейнесінде әрбір ұлттың өз ұғым-түсінігі тірек ететін сүйеніші – тұжырымдамалары, үлгілері, сол ұлтқа тән басқа да қасиеттер оның ұлттық ділі арқылы жүзеге асады» [4, 111]. Біз өзімізге беймәлім немесе алғаш көрген, танып білген, естіп көңілге тоқыған немесе оқып зерделеген зат пен құбылыс ұғымына «осыған мен ат қояйыншы» деген саналы ниетпен емес, олардың бәрімізге бірден аңғарылатын сыртқы-ішкі көптеген белгілерін, сыр-сипаттарын санамызға қабылдай отырып, өзіміздің ұлттық таным-түсінігіміз бойынша жан дүниемізге жақын басты белгілерін ғана атауға негіз етіп алып, әйтеуір, өз тілімізде айтып-жеткізу үшін ат қоямыз. Бір қызығы – атау қоюға таңдалып алынатын сол белгілер әр ұлтта әрқилы болып келеді.

Ат қоюға негіз болатын осы бір уәждемені (мотивизацияны) түсінбеушілік салалық ғылымдардың терминдер сөздігін құрастырушылар мен термин туралы пікір айтушыларды қателікке ұрындырып жүр. Олар қазақтың тұрмыс-тіршілігіне жаңадан енген зат пен ұғым атауларының бөгде тілде солай аталуына негіз болған белгілерін (себеп-мотивті) ғана ескеріп, соны біреу қазақшалаған жаңа атаудың бойынан іздейді, не өзі соған атау қоя қалса, соны (өзге тілдегі атауға негіз болған белгіні) сіндірмек болып әуре болады. Сөйтіп, қандайлық бір себепке негізделіп қойылғанына қарамастан, кез келген атау – әр ұлттың дыбыстық жүйесіндегі төл дыбыстардың табиғи қалыптасқан өзіндік тіркесіміне сәйкес жасалынатын ұғымның сыртқы жамылғысы, шартты таңбасы екенін қаперден шығарып, көбінесе, мағыналық тура аудармаға (калкаға) бой алдырып, соны өз пайымдауларынанша дұрыс деп санап, түрлі келеңсіздікке ұрынып жатады.

Осы орайда орыстың көрнекті ғалымы, ф.ғ.д., профессор Л.А.Новиковтың таңба мен мағынаның, ұғым мен заттың бір-бірімен қарым-қатынасы жайында айтқан ғылыми тұжырымын келтіре кетейік: «Зат пен таңбаның арасында тікелей байланыс жоқ. Олар өзара мағына (ұғым) арқылы байланысады. Қандай да болсын бір затқа атау беру үшін, оны ең әуелі белгілі мөлшерде пайымдап алу керек. Міне, сол себептен бәрімізге ортақ зат немесе нәрсе түрлі тілде түрліше аталады. Мысалы: орыстың «подснежник» (қар асатында өсетін гүл) деген сөзі ағылшынша «Snowdrop» (қарға тамған тамшы), французша «perse-nege» (қар тесетін гүл), немісше «Schneeg-lockchen» (қар қоңырауы) деп аталады» [5, 11].

Ғалымның осы пікіріндегі мысалынан кез келген зат пен оның белгілері және ол туралы ұғым барша тілге ортақ болатынын жақсы аңғарамыз. Мысалға келтірілген заты да бізге таныс, ол туралы біздің ұғымымыз да олардікінен бәлендей алшақ кетпейді. Бірақ біз оған ат қоярда оның көптеген сыр-сипатының ішінен біздің өлкеге тән қасиетіне қатысты белгіні ғана уәждеме етіп алғанбыз. Сондықтан да ол, әлбетте ұлттық таным-түсінік бойынша, тілімізде «бәйшешек» (бәй – алғашқы, шешек – гүл) деп аталады.

Қазақ ұлттың басқалардан өзгешелендіріп тұратын өзіндік этностық басты белгісі – тілі екені ақиқат. Ал тіл болса, барша құндылықтың негізі. Ұлттық құндылықтар жүйесінде

ұлттық мәдениеттің алар орны ерекше. Профессор Ә.С.Әлметова: «Мәдениеттер сұхбатында зерттеушілер екі үлкен мәселеге ерекше назар аударады. Ол: ұлттық мінез-құлық және ұлттық діл. Ұлттық мінез-құлық адамдардың психикасындағы ұлттың өмір сүруіне қажет өзіндік шарттарды бойына жинақтаған ерекшелік, әрбір ұлтқа тән психологиялық айырмашылықтар мен қасиеттердің жиынтығы. Бұл мінез-құлық – белгілі бір ұлтты басқа ұлт өкілдерінен айырып көрсететін сол ұлт өкілдерінің басым көпшілігінің бойынан табылатын қасиеттер»[4, 109],– деп атап көрсетеді. Демек, ұлттық мінез-құлық ұлттық ділден шығатын болса, ұлттық мінез-құлық пен ұлттық тілдің өзара арақатынасы – өте күрделі де маңызды мәселе.

Т.Қоңыров жоғарыда аталған еңбегінде ұлттық таным-түсінік пен атаулар арасындағы байланысты былайша тұжырымдайды: «Адам өзін қоршаған ортамен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, сол ортадағы заттарды, құбылыстарды және процестерді, олардың өмір сүруінің ішкі-сыртқы заңдылықтарын және олардың пайда болуы мен дамуын танып біледі. Адам санасында осы танып білген заттары, құбылыстары және процестері жөнінде сезімдер, қиялдар, байымдаулар, ұғымдар, ой қорытындылары пайда болады» [3, 55]. Осы қағиданы басшылыққа алсақ, адам алғаш көрген нәрсесіне ат қоярда оны жан-жақты зерттеп-зерделеп, өзінің өмірбойы жинақтаған дүниетанымдық біліміндегі бұрынғы мәліметтер негізінде санасында бейнелеп, ат қояды. Бұл әлемнің тілдік бейнесін құрайды. Мәселен, ата-бабамыз ағылшын тілінде «ostrch», ал орыс тілінде «страус» деп аталатын құсты тұңғыш көргенде оның ең әуелі құс екеніне көңіл аударғаны анық және құс болғанда орасан үлкен екеніне мән берген. Өзінің танып-білген өміріндегі ең үлкен жануар түйе болған соң, соған ұқсатып, екеуінің бейнесін астастырып (ассоциациялап), «түйеқұс» деп атаған.

Даму заңдылықтары бойынша жер бетіндегі бүкіл тілдің баюы мен дамуы табиғи жолмен баяу өтеді. Өзінде бұрын болмаған зат пен ұғымға, құбылысқа басқа жұрттың қойған атауын (сөзін) қабылдаушы тіл өзінің сөзжасам мүмкіншілігіне сүйене отырып, дер шағында оларға өзінше ат қояды. Ондай мүмкіншілік болмай қалған кезде ана тілінің табиғи заңдылықтары негізінде өзгертіп алады. Бұл – тіл білімінде бөтен тілдік атауларды дыбыстық, құрылымдық жақтан игеру арқылы өз сөзіне айналдырып, сөздік құрамын байытудың бір жолы деп аталады.

Ұлттық тілдер басқа жұрттың атауларын өзінің дыбыстық, құрылымдық жүйесінің заңдылықтарына бағындырып қабылдауының басты себебі – олар ұлттық тілге жат дыбыстардан тұрады әрі ол дыбыстардың бір-бірімен тіркесімі де өзгеше. Ондай сөздерді ұлттық тілде сөйлейтіндер айтып-жаза алмайды. Жоғарыда айтқанымыздай, бөтен тілдік атаулар да шартты таңбаға жатқанымен, оларды сол қалпында пайдалануға болмайтыны сондықтан. Бұдан шығатын қорытынды: тұрмыс-тіршілігімізге еніп, тілімізде аталуға, айтылып-жазылуға тиісті жаңа затұғымдарға дер кезінде қазақша атау берілмей, затпен немесе ұғыммен бірге оның шеттілдік атауы да тілімізге еніп, кең қолданысқа түсіп кетсе, бөгде тілдік атауларға зат пен ұғымға тікелей қатысы жоқ шартты таңба ретінде қарап, тек дыбысталу жағын ғана қазақшалауға тырысу қажет.

Дегенмен мынаны ескеру қажет сияқты: зат пен құбылыс және ол туралы ұғымды дәл бейнелеп бере алатын қазақша сөз табылып жатса, әңгіме басқа, керісінше, тілімізде бұрыннан бар тілдік материалдар негізінде жасалған жаңа атау өзінің бұрынғы атаулық ұғымына жетелеп, оқырманды шатыстырып жатса ше? Мәселен, «түймедақ» «таблетка» сөзін ауыстыра ала ма? Қайсысын айтқанда сол заттың ұғымын санамызда бейнелеп, көз алдымызға келтіре аламыз? Біздің ойымызша, оны «тәбілеткі» дей салған жөн. Сондықтан дыбыстық жағы өзгертуге көнетін шеттілдік атауларды сәл-пәл түзеп, тіліміздің айтылым-емле (орфоэпияорфография) ережелеріне сәйкестендіріп пайдалана салу әлдеқайда

жеңіл. Ол үшін, ең әуелі, қазақ әліпбиін (алфавит) орысша қалай жазылса, солай жазуға мәжбүрлейтін, тілімізге зорлықпен енгізілген жат дыбыстардан арылтып, сосын шеттілдік сөздерді қазақша қалай айтып-жазу ұстанымын бір ынғайға келтіріп алу керек. Сонда ғана тіліміздің сөздік құрамын басқа тілдік сөздердің есебінен байыта аламыз. Жаңадан сөз жасау машақатын жеңілдетіп, жас ұрпақтың түсінігіне жеңіл, сапалы оқулық, оқу құралдарын жазуға қол жеткіземіз. Бізге үлгі болып жүрген орыс тілі және әлемнің басқа да алдыңғы қатардағы тілдері, міне, осы бағытты ұстанып, дамып келеді.

Осыған орай, Халел Досмұхамедұлының: «Біздің қазақ-қырғыздың ішінде Аурапа тілдерін жақсы білетініміз аз, көбіміз білмейміз. Аурапа тілдері бізге орыс тілі арқылы жалғасады. Аурапа сөздерін алғанда түбін тексеріп, шамадан келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек. Сөз франсоздікі болса, франсоздың айтуына, немістікі болса, немістің айтуына жақындатып алу керек. Көпке дейін Аурапа мен біздің арамызға орыс тілі дәнекер болды. Орыстар Аурапа сөздерін өзінше өзгертіп алды. Мұны үнемі ұмытпасқа керек. Аурапа сөздерін орыс арқылы алғанда өте сақтық керек»— деген сөзінде үлкен мән жатыр [6,151].

Қорыта айтқанда, қай ұлттың болсын қалыптасып, шындалған тілдік жүйесіне жат тілдік материалдар табиғи емес жолмен еніп, сіңісіп кетуі – сирек құбылыс. Егер олар белгілі бір заманның саяси ықпалымен жасалған ереже-қағидалар негізінде тілге зорлықпен енетін болса, тілдің табиғи жүйесіне сәйкес келмейтіндігінен, бәрібір олардың бөтендігі әрқашан сезіліп тұрады. Керісінше, халық өз еркімен қабылдап, айтып-жазса, онда олардың бөгделігін арнайы үңіліп зерттеген маман адам болмаса, кез келген жан аңғара бермейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Гумбольд В. Язык и философия культуры. –М.: Прогресс, 1996. –120 б.
- [2] Арын М. Бес анық (тәрбие туралы толғаулар). –Алматы: Арыс, 1996. –120 б.
- [3] Қоңыров Т. Тенеулер табиғаты. –Алматы: «Алаш» баспасы, 2005. –512 б.
- [4] Әлметова Ә.С. Қазақ тілі сабағында студенттердің сұхбаттық тілдесім мәдениеттерін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері: Пед. ғылым. докт. дисс. –Алматы, 2007. – 24 б.
- [5] Новиков Л.А. Искусство слова. –М., 1991. – 44 б.
- [6] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. –Алматы: Ана тілі, 1998. – 77 б.